
AZ 1249. ÉVI SZALONNAI HATÁRJÁRÁS ÉS A FÉLREOLVASOTT YRMEG, HELYESEN YRMES POTOKA

1. A Szalonna név. – A *Szalonna* helynév eredetileg víznév volt. A Bódva jobb partjától nyugatra, a Rudabányai-hegység lábánál fakadó langyos forrás vizét a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet (VITUKI) vízkémiai laboratóriumában analizáltattam. A vegyelemzés kimutatta, hogy a forrás vize enyhén sós. Ebből arra következtettem, hogy a *Szalonna* helynév indítéka a forrás és a Bódvába torkolló patakja vizének sós volta lehet. A patakot bizonyára a honfoglaláskor itt meghódolt délszláv szolganép (l. alább) nevezhette el a maga nyelvén *slana*-nak, azaz 'sós'-nak. A honfoglaló magyarok nyelvén lett ebből utóbb *Szalonna*, hasonlóan a disznó sóval tartósított, tehát ugyancsak sós *szalonná*-jához. E szófejtésemet 1974-ben publikáltam, és ezt KISS LAJOS a FNESz. 1978. évi kiadásában, dolgozatomra utalva, a *Szalonna* helynév egyik származási lehetőségének ismerte el. E helynév tehát először a sós vizű forrást és patakját jelölhette, majd a forrás környékét is. 1249-ben már a környező nagybirtok nevéként szerepel, végül a birtok központjában kialakult település neve lett (DÉNES 1974: 703, 1983: 44–5).

A 13. század első felében, a tatárjárás idején, a Bódva folyó partján egy nagyobb birtoktest, *Zolouna* ~ *Zolovna*, azaz *Szalonna* birtok, amely a mai Szalonna és Martonyi községek együttes területét foglalta magában, az Örsúr nemzetség több családjának közös tulajdonát képezte. A tatárjárás pusztításai után, 1249-ben adásvételi szerződés született, amelyet én úgy értelmezek (GYÖRFFY alább idézett álláspontja ettől eltér), hogy a nemzetség ott birtokos családjai, egy kivételével, a maguk ottani birtokrészét, amelyet közös örökség jogán bírtak, a Nógrád megyéből odaszármazott Tekus sárosi ispánnak és testvéreinek eladták. A magát éppen e birtokról nevező Szalonnai Miklós comes családja, amelynek rezidenciája valószínűleg a birtoknak is nevet adó Bódva-jobbparti területre szén fakadó forrás mellett állhatott (DÉNES 1973: 66), a teljes birtoktest őt illető részét megtartotta magának. A 14. század első felére azonban ez a birtokrész is Tekus comes családjának tulajdonába került (DÉNES 1983: 44). Ettől kezdve Tekus leszármazottai nevezték magukat *Szalonnai*-nak (DÉNES 1973: 70).

2. Szalonna birtok kialakulása, birtokosai és népessége a tatárjárás előtt. – A honfoglaló magyarság a későbbi Borsod megye alacsony hegyvidéki területén sűrű szláv lakosságot talált, amelyről a nagyszámú szláv helynév tanúskodik – állapította meg GYÖRFFY GYÖRGY Borsod megye leírásában (Gy. 1: 736). A „sűrű” szerintem túlzás, a szlávosság ottlété viszont kétségtelen. Arról azonban nem ír GYÖRFFY, hogy milyen szláv népelemek éltek ott a honfoglalás idején. Saját kutatásaim azt bizonyítják, hogy Borsod és a szomszédos Heves, Gömör, Torna és Zemplén megyék területén is – a *pest*, *szir* > *Sziros*, *omboly* > *zomboly*, *Zemlény* és *Zemplén* stb. földrajzi tulajdon-, illetve köznevek tanúsága szerint – a bolgárok által a 9. században elfoglalt, korábban bizánci területről elhurcolt és e vidékre telepített bolgár jellegű ószláv nyelvjárást beszélő macedóniai szláv szolganépek lehettek (DÉNES 2012: 60–2). Anonymus is említi, hogy az e tájon élő, a honfoglaló magyaroknak meghódolt szlávok azt mondták magukról, hogy őket a

bolgárok Bulgáriából (nyilván az általuk elfoglalt és anektált, korábban bizánci macedón területekről) mint foglyokat hurcolták ide hatalmuk alá rendelt szolganépeknek, és igen keményen bántak velük (Anonymus 12¹).

GYÖRFFY a krónikák és a fennmaradt okleveles adatok alapján megállapítja, hogy a későbbi Borsod megye ősfoglaló nemzetségének a honfoglaló Őrs vezér családját, az Őrsúr nemzetséget kell tekintenünk, amelynek a nevében rejlő *úr* méltóságnév eredetileg törzsfőt jelenthetett (Gy. 1: 737). A nemzetség központja Anonymus szerint a Bükk déli lejtőjén, a Nyárad-patak forrásánál épített erődítmény, Őrsúr vára lett, a mai Kács vidékén, ahol számos, később kialakult települést magában foglaló hatalmas birtoktest urai voltak (Anonymus 32).

Az Őrsúr nembéliek kezén volt, mint említettem, a Bódva-völgyi Szalonna birtok, amelynek biztonsági szempontból is jelentősége volt. A megyeszervezések idején ugyanis a Bódva-völgy vidékén a magyar nemzetségek által megült terület északi határát a Rudabányai- és a Szalonnai-hegység vonulata, a Bódva völgyében pedig a Szalonna és Perkupa közötti, az ott elmocsarasodottan szétterülő folyó miatt teljességgel járhatatlan hegyszoros jelenthette (DÉNES 1973: 66). Itt húzódnak a korábbi gyepűvonal, amelytől északra már nem voltak nemzetségi birtokok; ott utóbb a tornai királyi erdőuradalmat szervezték meg királyaink, valószínűleg a 11., legkésőbb a 12. században.

Az Őrsúr nemzetség már a korai Árpád-korban ágakra oszlott, az ágak pedig családokra. Az ágak meg családok arról a településről nevezték meg magukat, ahol udvarházuk, rezidenciájuk állott. A birtoktesteket a nemzetség ágai és családjai tatárjárás előtt még osztatlan közös birtokként kezelték. Így az említett Szalonna birtokot is – amely kutatásom szerint a mai Szalonna és Martonyi községek együttes területével azonosítható – a nemzetség valószínűleg négy ágának négy családja (DÉNES 1993: 28) közös tulajdonként, de egymás között felosztva birtokolta. Föltehetőleg három udvarház, településcsúcsra is állt a birtokon, amelynek földjeit a magyar honfoglaláskor ott meghódolt délszláv, minden valószínűség szerint bolgár jellegű nyelvjárást beszélő macedóniai szláv szolganépekkel műveltették meg, akik korábban az őket idehurcoló bolgárok szolganépei voltak (DÉNES 2012: 60–2). Ezt a birtok középkori helynevei is alátámasztják, egy részük ugyanis szláv eredetű, mint a *Szalonna* és a *Rakaca*, bár némelyikük, például a *Sziros* a kétségtelenül délszláv eredetű *szir* szónak már magyar -s képzővel bővült alakjaként maradt ránk (DÉNES 1983: 24–5).

3. Szalonna birtok felosztása és az 1249. évi adásvételi szerződés létrejötte. – A tatárjárás végigpusztította ezt a vidéket is. A dúlók nyilván fölégették a Szalonna birtokon talált kis településeket, az udvarházak körül kialakult falucsírákat is.

A tatárjárás után az Őrsúr nembéli birtokosok közül csak az az egy család, Szalonnai Miklósé építette itt fel újra kúriáját, amelynek az eddig is lakóháza, rezidenciája volt. Az Őrsúr nemnek talán két, de valószínűbb, hogy három ágából származó másik három családnak az itteni birtokrészén föltehetőleg csak szerény udvarháza meg gazdasági épületei és a délszláv szolganépi családok szegényes házacskái állhattak. Az ő nagy udvarházuk, családi rezidenciájuk nyilván a bükkaljai birtokrészükön volt. Bizonyára ezért döntöttek úgy, hogy inkább eladják itteni, a tatárok pusztítása nyomán lakhatatlanná vált birtokrészüket.

¹ A latin nyelvű kézirat 57 számozott fejezetet tartalmaz. Oldalszámazása nincs, a hivatkozás a fejezet számára utal.

Erre vevő is jelentkezett, Tekus comes sárosi ispán és testvérei személyében, akiknek Nógrád megyében volt várak (Diósjenő) és a körül birtokaik (köztük Tekusberény), de ezen a tájon is, ahol tisztségeket viseltek, akartak maguknak udvarházat építeni (DÉNES 1973: 69, 1983: 43–4).

Az adásvételi szerződés megkötésére, írásban rögzítésére 1249-ben került sor. Pont-ról pontra rögzítették a vevők tulajdonába kerülő birtoktest, két egymással összefüggő birtokrész: *Ziros et Mortun*, tehát *Sziros* (helyén ma Szalonna község áll) és *Marton* (ma Martonyi) közös határjárás során megállapított határvonalát, és hogy annak mentén hol ki a szomszéd. Ez a szerencsére máig fennmaradt, ma az Országos Levéltárban őrzött magánokirat (Dl. 64007) több, nyelvtudományi szempontból is figyelemre méltó helynevet tartalmaz, köztük vízneveket is. Ez utóbbiak egy része máig sem változott, mint a *Bódva* folyó vagy a *Rakaca-patak* egyaránt szláv eredetű neve sem. De akadt egy víznév az oklevélbe foglalt határjárás leírásában, az eladott terület keleti határának egy szakaszán lefutó és a Rakacába torkolló pataknak a neve, amelynek olvasatát egy évszázadon át nem sikerült sem a történészeknek, sem a nyelvészeknek azonosítaniuk egyetlen ottani vízfolyással sem, és azt sem tudták megállapítani, hogy a név szláv vagy magyar eredetű-e. Alább ezúttal csupán ezzel az egyetlen, szerintem kezdettől fogva téves olvasatú patak-névvel és e vízfolyás azonosításával foglalkozom, az oklevélben szereplő többi helynévre majd más alkalommal térek ki.

Azért egy súlyosan félreolvasott helynevet meg kell említenem. Az 1249. évi adásvételi szerződésben szereplő *Ziros* birtokrész neve, mint már korábban jeleztem (DÉNES 1983: 25), *Sziros*-nak olvasandó, nem pedig *Zsiros*-nak, mint eddig általában vélték (Gy. 1: 741, 787, 804, 817. és térkép; valamint előbbire hivatkozva HOFFMANN szerk. 1997: 98. és térkép; PÓCZOS 2001: 80, 2006: 96). Ez a név nem egy Martonyitól északra fekvő helyet jelöl, mint GYÖRFFY és HOFFMANN térképén szerepel, hanem a mai Szalonna település helyével, illetve a körülötte elterülő földekkel azonosítható, amely korábban a *szir* > *szirköles*, affrikálódás nyomán *cirköles* termőterülete lehetett (DÉNES 1983: 24–5), és ahol a tatárdúlás előtt egy udvarház meg egy körtemplomocska is állhatott (DÉNES 1973). A Debreceni Egyetem éles szemű nyelvészei megismerve egy nyomtatásban meg nem jelent, csak adattárakban hozzáférhető tanulmányomat (DÉNES 1993), és elfogadva ottani érvelésemet, utóbbi kiadványukban, rám hivatkozva az 1249. évi oklevél *Ziros* helynevet már a *Sziros* olvasattal szerepeltetik (KMHSz. 1: 266, 387).

Az általunk vizsgálni és azonosítani kívánt patak – amint az oklevélben rögzített határjárásból kiténik – valahol Martonyitól keletre található, és északról déli irányba folyva a Rakaca-patakba torkollik.

4. Az azonosítani kívánt patak neve a korábbi publikációkban. – Az 1249. évi oklevelet 1876-ban, a „Hazai okmánytár”-ban VÉGHÉLY DEZSŐ teljes terjedelmében nyomtatásban közölte. Ő a szóban forgó vízfolyás nevét – az akkor a Kapy család levéltárában őrzött eredeti oklevél alapján – *ymeg Potoka* alakban rögzítette (HO. 6: 37, 50–3). Az oklevél utóbb a Nemzeti Múzeumba, majd annak középkori oklevélgyűjteményével együtt az Országos Levéltárba került. ORTVAY TIVADAR 1882-ben a HO.-t idézve ugyancsak *Yrmeg Potoka*-ként írta le az említett vízfolyást mint a Rakaca mellékvizét, amely – szerinte – e néven már ismeretlen (ORTVAY 1882. 2: 423). Az OklSz. szintén *Yrmegpotoka* nevet rögzít (OklSz. *patak* a.). VLADIMIR ŠMILAUER 1932-ben mindhárom előbbi forrásra hivatkozva említi *ymeg Potoka* néven mint a Rakaca jobboldali mellékvizét

(ŠMILAUER 1932: 190, 393), de sem a patak pontos azonosítását, sem a név etimológiáját, nyelvi eredetét nem tudta megállapítani (ŠMILAUER 1932: 393, 498). JÁN STANISLAV is említi 1948-ban az *Yrmeg*-et, azon vízfolyások között, amelyek nevének eredete bizonytalan (STANISLAV 1948. 1: 482).

GYÖRFFY GYÖRGY az időközben az Országos Levéltárba került 1249. évi eredeti oklevelet újból feldolgozta, és 1963. évi kivonatos közlésében e vízfolyás nevét az előzőkkel megegyezően *Yrmeg potoka* alakban rögzíti (Gy. 1: 804). Az oklevélben foglalt határjárásról ugyanott azt írja GYÖRFFY, hogy az „a mai Szalonna és Martonyi területére terjed ki; Ny és É felől a tornai uradalom erdőóvói, K és D felől Szalonnai Miklós volt határos. [...] Szalonna más része az Őrsúr nem kezén maradt, Miklós és utódai Szalonnainak is nevezik magukat” (Gy. 1: 804). A 29. sz. lapalji jegyzetben (Gy. 1: 741) pedig az Őrsúr nembéliek által birtokolt falvak felsorolása után azt rögzíti, hogy „midőn egy nemzetség 1249-ben a tornai határvidéken fekvő birtokait eladja Tekus ispánnak, D és K felől Őrsúr nb. Miklós határos olyan faluk területén, melyek utóbb más birtokos kezén tűnnek fel. A Szalonnával határos Őrsúr nb. faluk számának 3 felett kellett lennie.” E megállapításokból az tűnik ki, hogy GYÖRFFY úgy értelmezi az oklevélben foglaltakat, hogy az Őrsúr nembéliek 1249-ben „a mai Szalonna és Martonyi területére” kiterjedő egész Szalonna birtok olyan nagy részét eladták Tekuséknak, hogy Szalonnai Miklós comes – bár megtartotta Szalonnában a maga birtokrészét – csak úgy maradhatott több helyütt is szomszédos az eladott birtoktesttel, hogy háromnál több szomszéd falu is az ő tulajdona volt. Tévedett. Ez ellentmondana az oklevél és az abban rögzített határjárás szövegének, és nem tenné lehetővé az oklevél ellentmondás nélküli értelmezését, sem az Őrsúr nembéliek környékbeli birtokait, sem a határjárás szomszédosági viszonyait illetően.

Az előzőkből kiderült, hogy az *Yrmeg potoka* titkának megfejtése nemcsak egy helynév azonosítását eredményezheti, de ez a kulcsa a Bódva-völgy e vidéke Árpád-kori település-földrajzi és birtoklástörténeti viszonyai megfejtésének is, tehát megoldása általános történeti földrajzi jelentőségű feladat. Ezért határozottam el, és valósítottam is meg három évtizeddel ezelőtt az oklevélben szereplő pataknév alaposabb vizsgálatát és a vízfolyás azonosítását. A bizonyosság érdekében az oklevélben leírt határjárás nyomvonalát egy évtizeddel utóbb a terepen magam is körbejártam, így meggyőződhettem arról, hogy korábbi azonosításom kétségbevonhatatlanul helyes (DÉNES 1983: 44, 1993).

5. Az oklevél elemzése, az általam vitatott pataknév helyes olvasatának megfejtése. – Az eredeti, Árpád-kori, latin nyelvű, elég nehezen olvasható kézirással írt oklevél szövegének elemzése és betűről betűre nagyítóval történő alapos tanulmányozása során megállapítottam, hogy az eddigi olvasatokkal ellentétben a patak nevének utolsó betűje nem *g*, hanem minden kétséget kizáróan *s*. Bár a betű alsó szárának hurka erőteljesen balra ferdült, és ezzel hasonlatossá vált az oklevél *g* betűihez, ráadásul az előző *e* betű hozzásimulása még növeli a félreolvasás lehetőségét, a betű felső végének egyértelmű jobbra kanyarodása kétségtelenné teszi, hogy annak helyes olvasata: *s*. Az oklevél *s* betűinek többségétől a vizsgált betű rajzolata eltér ugyan, de a szövegben számos közbülső forma mellett hasonló vagy éppen azonos rajzolatú *s* betűket – ez utóbbiakat többnyire szókezdő és szóvégi helyzetben – is találunk, így vizsgált betűnk az oklevélben nem egyedülálló, még elírásnak sem minősíthetjük. Tehát nem az oklevélben szereplő íráshiba, hanem olvasási hiba szülte az *Yrmeg potoká*-t. Az eddigi félreolvasás felismerése

és a betű, illetve a szó helyes olvasása alapján tehát megállapíthatom, hogy az oklevélben szereplő vizsgált víznév helyes olvasata: *Yrmes potoka*.

Az *yrmes* ~ *irmes* szó labializáció folytán mai köznyelvünkben már *ürmös*-nek felel meg. Az *üröm* > *ürmös* illabiális *irem* > *irmes* alakja egyébként a régiségben és egyes mai nyelvjárásokban is gyakori. Ami a régiséget illeti, csak a „Régi magyar glosszárium”-ra utalok, mely szerint *üröm* szavunk a 16. század második felének közepéig jószerével minden szójegyzékben és glosszában *yrem* ~ *irem* alakban szerepel, és csak ezt követően jelenik meg, de még akkor sem kizárólagosan, az *ürem* ~ *üröm* hangalak (Gl. *üröm* a.). Ami pedig az élő nyelvjárási *irem* ~ *irmes* alakokat illeti, POSGAY ILDIKÓ az ÚMTsz. cédulaanyagára hivatkozva Győr, Vas, Veszprém és Zala megyei, valamint moldvai adatokat említ (POSGAY 1973: 352–4), amelyeket én kiegészíthetek a Szalonnával szomszédos régi Torna megye területén a közelmúltban gyűjtött hasonló adataimmal.

Miután megállapítottuk, hogy az 1249. évi szalonnai oklevél vizsgált víznevének helyes olvasata *Yrmes potoka*, ennek a névnek mai megfelelője pedig *Ürmös-patak*, további kérdések merülnek fel: Reális-e a középkorban *Üröm* ~ *Ürmös* helynév, különösen pataknevű feltételezése? Ha igen, ismert-e ma vagy ismert volt-e a közelmúltban ilyen nevű patak Szalonna határában? Melyik mai vízfolyással lenne azonosítható az 1249. évi oklevél határjárásában szereplő patak?

6. Reális-e egy *Ürmös pataka* középkori magyar víznév feltételezése? – Az *Ürmös* helynév a középkortól napjainkig a Kárpát-medence magyarlakta vidékein sokfelé előfordul, hiszen az *üröm* országszerte megterem. Mind a fekete *üröm* (*Artemisia vulgaris*), mind a fehér *üröm* (*Artemisia absinthium*) vadon termő gyom- és gyógynövény; a mezei *üröm* (*Artemisia campestris*) és a bárány*üröm* (*Artemisia pontica*) tömegesen tenyészik száraz lejtőkön (TtLex. 6: 632). A vadon termő *üröm* tömeges előfordulására tekintettel kézenfekvő, hogy az *ürömmel* benőtt dombot, hátat, völgyet vagy rétet *-s* képzővel *Ürmös-hát*-nak, *Ürmös-rét*-nek, *Üröm-völgy*-nek vagy egyszerűen *Ürmös*-nek nevezi el a környék magyar lakossága.

Ha pedig egy patak környékének *üröm* a jellemző part menti növénye, akkor az *ürömmel* benőtt, tehát *ürmös* domboldalak vagy rétek között kanyargó vízfolyást kétségtelenül jelölhetik *Ürmös pataka*, *Ürmös-patak* vagy *Üröm-patak* névvel. Az *Üröm*- vagy *Ürmös-patak* mellett kialakult település neve is nem egyszer *Üröm* vagy *Ürmös* lett. Lássunk erre vonatkozólag egy kis áttekintést, természetesen a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül.

A középkorban éppen a Borsoddal szomszédos Gömör megyében már 1362-ben találunk *Irmes* helynevet (Dl. 5145; CSÁNKI 1: 137), ezt közli a TESz. is az *üröm* címszóra vonatkozó abszolút első adatként. Ennél azonban találtam egy régebbi adatot is: GYÖRFFY említ egy 1260-ban kelt oklevélben szereplő *Ürömvölgyet* (*Vrumvelg*) Komárom megyében (Gy. 3: 388). Nagy Lajos királynak a pálos rend számára kiadott, 1378-ban kelt királyi adománylevele Pilisszentkereszt határában említ egy *Ürimes-patak*-ot (Dl. 6521). POSGAY ILDIKÓ CZINÁRra hivatkozva két 15. századi adatot is idéz: 1412: *Irmes* locus in Torontal; 1422: *Irmes*, poss. in c. Bach (POSGAY 1973: 353). MILLEKER BÓDOG az 1441 körüli évekből említi a Torontál megyei Becséhez tartozó *Irmes*-t (MILLEKER 1915: 11).

Van még az erdélyi Dés város határában egy Árpád-korra visszanyúló gyökerű, bár újkor eleji, 1563. évi oklevélben szereplő *Irmes-pataka*, és ugyanitt egy 1261. évi oklevélben *Ilmod folyó* neve szerepel (TAGÁNYI-RÉTHY szerk. 1900–1901: 215–6). KNEI ZSA

ISTVÁN kimutatta, hogy ugyanazon vízfolyás neve 1261-ben még *Ilmod* volt, ebből népetimológiával jött létre a középkor végére az *Irmes* név (KNIEZSA 1939: 177). Számunkra a népetimológiával kialakult *Irmes* ~ *Ürmös* pataknevét azért figyelemre méltó, mert a népi gyakran elveti az olyan nevet, amely számára már értelmetlennek tűnik, és azt hasonló hangzású, de a magyar népi nyelv számára reálisnak, természetesnek tűnő névvel helyettesíti. A talán személynévi eredetű *Ilmod* utóbb már értelmetlennek tűnt a helyi lakosság számára, viszont az *Irmes* ~ *Ürmös pataka* nevet teljesen logikusnak és reálisnak érezte a népi gondolkodás, az nem volt idegen a számára, sőt jól ismert, természetes és megszokott volt a népi névadási gyakorlatban. Számunkra éppen ez a fontos. A Pest megyei *Üröm* helység nevének eredeti hangtestét is az *üröm* növénynév hasonlította magához (FNESz. *üröm* a.).

ORBÁN BALÁZS említi Háromszék határán, az Olt völgyében az ősi *Ürmös* falut (ORBÁN 1868–1873. 3: 13). Erről és az *Ürmösi-patak*-ról, amelynek partján a falu kialakult, KISGYÖRGY ZOLTÁN is ír „Erdővidék” című könyvében, és a kötet mellékletét képező térképen föltünteti az *Ürmösi-patak*-ot és a partján *Ürmös* falut is (KISGYÖRGY 1973: 121. és térkép). Ha figyelembe vesszük BENKŐ LORÁNDnak a „Víz- és helységneveink viszonyához” című dolgozatában kifejtett érveit (1947: 259), valószínűleg látszik, hogy az említett erdővidéki helyneveknél is a víznév az elsődleges, és egy *Ürmös* vn. > *Ürmös* hn. > *Ürmösi* vn. fejlődéssorral állunk szemben, így – bár a patak nevével nincs régi adatunk – azt a település kialakulása előttinek, valószínűleg középkorinak tekinthetjük.

Az újkorból már megszámlálhatatlan adat áll rendelkezésünkre. Közülük is említünk néhányat a történelmi Magyarország nyugati határától a keleti végekig, érzékeltetve ezzel, hogy az *Üröm* ~ *Ürmös* helynevek a magyar nyelvterület minden vidékén napjainkig is előfordulnak.

ILA BÁLINT egy 1642. évi oklevélből idéz Csetnek határában egy *Ürmös-rét*-et (ILA 2: 163). POSGAY ILDIKÓ a Győri Püspöki Levéltár anyagából említi 1812-ből egy *Irem Düllő*-t Rábacsanak határában (POSGAY 1973: 353). FÉNYES ELEK a Komárom-Esztergom megyei Tarján határában említi *Ürmösberek* helynevet (FÉNYES 1851. 4: 180). PESTY FRIGYES 1864–65. évi helynévgyűjteményének Békés megyei anyagában Köröstarcsa helynevei közt szerepel egy *Ürmös hát*, amelyhez a község jelentése hozzáfűzi, hogy „hihetőleg a rajta termő ürömről neveztetett el”, és Vésztőn is találunk egy *Ürmös* helynevet. A Jászkunság helységeiből PESTY-hez érkezett jelentésekben Kisújszálláson *Ürmös-hát*, Karcagon *Ürmös ér* vízfolyásnév szerepel, mellette meg *Ürömrét* is, ez utóbbi azzal a hozzáfűzéssel, hogy ott sok üröm terem. SZEREMLEI SÁMUEL egy Hódmezővásárhely határában emelkedő *Ürmös-halom*-ról ír (SZEREMLEI 1900. 1: 120). BÁTKY ZSIGMOND PESTY-re és JANKÓ-ra hivatkozva Kővágóörsről említi *Ürömfő* helynevet azzal a megjegyzéssel, hogy a név valószínűleg a bárányüröm kedvelte száraz, köves hegyoldalt s annak fejét jelöli (BÁTKY 1927: 216). Egy cím és év nélküli, föltehetőleg 19. század végi térképlapon az akkori Kraszna megyei Zovány község határában, a Berettyó jobb partján is rábukkantam egy *Ürömhegy* helynévre.

SZABÓ T. ATTILA Erdélyi Történelmi Helynévgyűjtésének hatalmas anyagából csak három megyéből említek néhány adatot: Szilágy megyében, Vervölgy határában több 18. századi irat is említi szántót az *Ürmes kosárban* (ETH. 3: 239). Torda-Aranyos megyében, 1727-ben Mezőbodon határában *Üröm hegy* (ETH. 5: 140), Szinfalván 1798-ban egy szántó az *Ürmesben* szerepel (ETH. 5: 197). Maros-Torda megyében, Nagyernye határában több 18–19. századi iratban is olvasunk *Ürmes* nevű szántóról (ETH. 7/B: 511,

521, 527), Szentgelicén egy 1797. évi iratban szerepel szántó a *Fekete ürmösben* (ETH. 7/B: 700), Udvarfalván pedig több 18–19. századi irat említi szántót meg kaszálót is az *Ürmösben* (ETH. 7/B: 741, 756).

Magyarország helységnévtárának 1973. évi kiadásában a Pest megyei *Üröm* helység és a vele szomszédos *Ürömhegy* (Hnt. 1973: 212) nevén kívül szerepel külterületi lakott helyként Óföldréken *Ürmös dűlő* (Hnt. 1973: 615), Püspökladányban *Kis- és Nagy-Ürmöshát* (Hnt. 1973: 670–1), valamint Köröstarcsán a már PESTY által is említett *Ürmös-hát* (Hnt. 1973: 480). A „Magyarország földrajzinév-tára” a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Gesztely határában említi *Ürmös-hát* helynevet (FÖLDI szerk. 1980: 35, 48).

Az utóbbi évtizedekben hazánk egyes megyéiben sorra megjelent földrajzinévgyűjtések kötetekben is találunk az *üröm* növénynévből keletkezett helyneveket. Így a „Baranya megye földrajzi nevei”-nek 1. kötetében, Magyaregregy helynevei közt *Ürmös* nevű hegyoldal (PESTI szerk. 1982. 1: 188), Keszű helynevei közt ugyancsak *Ürmös* nevű dombos terület szerepel, ez utóbbi azzal a megjegyzéssel, hogy: „Sok üröm (*Artemisia absinthium*) terem itt” (PESTI szerk. 1982. 1: 901.)

Az *Üröm*, illetve *Ürmös* helynév és ilyen előtagú domborzati, patak- meg helység-név tehát – mint azt a felsorolt számos, de korántsem teljes helynév-előfordulás is bizonyítja – természetes és megszokott a magyar népi helynévadás gyakorlatában az Árpád-kor óta napjainkig. A föltevésemet azonban, hogy az üröm növényről Szalonna határában is elneveztek valaha egy patakot, az 1249. évi oklevél vitatott olvasatú vízneve mellett későbbi adatoknak is igazolniuk kell. Ezért ebben az irányban folytattam tovább a kutatást.

7. Volt-e, van-e Szalonna határában ürömről elnevezett patak? – A bizonyítékot ezúttal is PESTY FRIGYES felbecsülhetetlen értékű helynévtára őrizte meg számunkra. A kéziratos gyűjtemény Borsod megyei anyagában, Szalonna község 1864. évi jelentésében a rétek közt szerepel az *Üröm patak* neve is, amely menti rét, a felsorolásból következtetve, a Rakaca völgyébe helyezhető. Ezek után továbblépni, és az *Ürmös*-, illetve *Üröm-patak*-ot beazonosítani már csak helyszíni adatgyűjtéssel és terepmunkával, tehát a kutatásaimnak a helyszínen való folytatásával lehetett.

Az 1970-es években több ízben is végeztem földrajzi, illetve vízföldtani terepbejárásokat a környéken, és ezek kapcsán többször is megkérdeztem Szalonnán idősebb embereket, hogy melyik az *Ürmös*- vagy *Üröm-patak*, de nem ismerték a nevet. Már-már lemondtam az azonosítás lehetőségéről, amikor 1976-ban a véletlen a segítségemre sietett. Ismét Szalonnán vezetett át az utam, és ezúttal sem akartam elmulasztani a falu gyönyörűen helyreállított kis Árpád-kori műemlék templomának megtekintését. Betértem a lelkészlakba a kulcsért. Ott éppen együtt ült a többségében kálvinista vallású község református gyülekezetének presbitériuma. Látva a szép számban együtt ülő idősebb és középkorú férfiakat, újból kísérletet tettem, és a lelkésztől engedelmet kérve föltemtem a kérdést: hallott-e valamelyikük az *Üröm-patakról*? Habozás nélkül válaszolt az egyikük, Nyárádi László (született Szalonnán 1934-ben, azóta is ottani lakos), és elmondta, hogy az *Üröm-patak* a Miszög-rét mentén folyik a Rakaca-patakba. Most Martonyi-pataknak mondják, de ő jól emlékszik, hogy a nagypapja mindig *Üröm-patak*-nak nevezte, és nem is egyszer mondta: „Már megint nagy eső lesz, kiönt az *Üröm-patak* és elviszi a szénát a rétről!” A körülötte elterülő réteken termett ugyanis a legjobb széna, és ha nyári vihar jött kaszálás után, akkor szaladtak a parasztok a rétre, hogy mentsék a szénát az *Üröm-patak* áradásától,

mert az bevitte a Rakacába. Nyárádi László szavai után több más jelenlévőben is földrengett az emlékezés.

1979. szeptember 8-án újból fölkerestem Nyárádi Lászlót, aki az előzőkhöz hasonlóan nyilatkozott a kérdésben. Nagyapjának, Nyárádi Andrásnak volt egy darab rétje az Üröm-patak mellett, az úgynevezett Hosszú-rétben; a patak túloldalán terült el a Miszög-rét. (E rétek a Rakaca-víztároló feltöltésével nagyjából víz alá kerültek.) Az 1920-as években egy alkalommal, amikor a széna már le volt kaszálva, jött egy nagy felhőszakadás, az Üröm-patak a hegyekből lezúduló rengeteg víztől megáradt, és mind elvitte a szénát. Nagyapjában, aki jó gazda volt, ennek az emléke nagyon megmaradt, és ezt gyakran emlegette is. Az *Üröm-patak*-ot most Martonyi-pataknak hívják, mert Martonyi felől folyik. *Üröm-patak*-nak csak azt a részét nevezték, amelyik már a szalonnai határon folyt át. A patakparti Miszög-réten rengeteg üröm meg kömény termett, kéve számra szedték.

Az 1249. évi oklevél újbóli alapos vizsgálata és PESTY helynévgyűjteményének idézett adata nyomán végzett hosszadalmas helyszíni kutatómunkám tehát végül is eredményre vezetett. Az Árpád-kori *Yrmes* ~ *Ürmös-patak* neve máig fennmaradt, *Üröm-patak* alakban még él, de már egyre kevesebben tartják számon, és azok se igen használják ezt az Árpád-kori víznevet.

8. Az 1249. évi adásvétel tárgyát képező szalonnai birtokrész határának terepi bejárása. – Nem elégedhettem meg azonban a név felkutatásával, szükségesnek láttam az 1249. évi adásvétel tárgyát képező birtokrésznek az oklevélben rögzített határvonalát (az *Yrmes potoká*-t is beleértve) utóbb a terepen is azonosítani. Ezért – mint már utaltam rá – a bizonyosság érdekében, kezemben az oklevél szövegével, tájolóval és a helyszín 1991-ben kinyomtatott 1: 10 000-es térképlapjaival², a határvonalat a terepen magam is körbejártam.

A határjárás nyomvonala a Rakaca torkolatától a Bódva mentén halad, a folyásirány nyál szemben, ÉNy-i irányban a Rudabányai-hegység és a Szalonnai-hegység közti hegyzsorosban fakadó forrásig, amelyet a mai térkép Kőszvényes-kútnak nevez. Itt az oklevél rögzíti, hogy az eddig a pontig bejárt határszakaszon Örsúr nembéli Miklós comes, e ponttól a további szakaszon pedig a királyi birtok Tekusék szomszédja. A Tekus comes és fivérei által megvásárolt birtokrész Ny–DNy-i határa tehát a Bódva folyó volt, a Bódva-jobbparti birtokrész pedig a Szalonna-forrással és a mellette valószínűsíthető udvarházzal együtt azé a Miklós comesé maradt, aki eddig is és ezután is *Szalonnai*-nak nevezte magát, és aki az oklevél szerint nem is adta el Szalonna birtokból az őt illető részt.

A forrástól a határvonal a Szalonnai-hegység oldalában a hegytetőre vezet fel, ott jelentős kanyargásokkal a csúcsok és völgyek között, előbb északi, majd keleti irányban halad a mai térképen *Hármashatár* néven szereplő magaslatig. Ott elválik a királyi birtok határától, az egykori megyehatártól, és D–DNy-i irányban halad tovább. Ettől kezdve – az oklevél szerint – ismét a fent említett Miklós comes Tekusék szomszédja. A határvonal, a mai térkép helyneveit használva, átvezet a Kerekes-erdőn, majd a Tobolya-dűlőn át fokozatosan ereszkedik a domboldalban a Kőbölküttanya fölött fakadó és Martonyi település keleti szélén délnek folydogáló Láncc-patak völgye felé, és Martonyitól délre,

² Az FM Földmérési és Térképészeti Főosztálya által kiadott 1: 10 000 méretarányú térképlapok. Felújította és az EOTH-ba átdolgozta: a Kartográfiai Vállalat 1987-ben. Soksorozította az MH TÓTH Ágoston Térk. Int. 1991-ben.

nagyjából Szalonna határán éri el a völgyben lévő patakot. Ezt a vízfolyást említik a szalonnaiak az 1249. évi oklevélben *Yrmes potoka* néven, az újkorban pedig *Ürmös-* vagy *Ürmös-patak*-ként torkollik a Rakacába, illetve ma már az annak völgyében mesterséges visszaduzzasztással létrehozott Rakaca-völgyi víztárolóba. Onnan a határvonal a Rakacapatak alsó szakasza mentén a Bódvához, határjárásunk kiindulópontjához vezet.

Tehát nemcsak az oklevélben szereplő patak helyes nevét sikerült megállapítanom, hanem sikerült – még a végleges feledésbe merülés előtt – helyszíni terepbejárással egyértelműen azonosítanom magát a vízfolyást is (DÉNES 1993).

Amikor az 1249. évi oklevelet elemeztem, már megállapítottam, majd a benne rögzített határjárás nyomvonalát bejárva a terepen is megbizonyosodtam arról, hogy a Tekusok kezére került birtoktestnek a Hármashatártól az Ürmös-patak vonalán át a Rakacáig húzódó határvonaltól az akkori teljes Szalonna birtoknak, a mai Martonyi és Szalonna községeknek keleti határáig jelentős területű szántóföld húzódik. Ez az 1249. évi oklevélben rögzített adásvételi szerződés és határjárás helyes értelmezése szerint Szalonnai Miklós comes kezén maradt. Így lett ő ezen a határszakaszon az új tulajdonosok szomszédja. Az ő birtokrésze ugyanis föltehetőleg már a tatárjárás előtt is két, egymással össze nem függő részből állt, és így maradt az 1249. évi adásvétel után is. Őt illették az eladott birtoktest határától keletre elterülő, imént említett szántóföldek, az erdőkből őt illető hányad pedig a nagy Szalonna birtok Bódva-jobbparti részén terült el, amely teljes egészében az övé volt és az övé is maradt, a Szalonna-forrással, a mellette valószínűsíthető udvarházával és a fölötte emelkedő erdős hegyekkel együtt. GYÖRFFY tehát tévedett, amikor háromnál több szomszédos faluban tulajdonosnak vélte Őrsúr nembéli Szalonnai Miklóst. Nem kellett azért a szomszédba menni, hogy keletről és nyugat felől is határos legyen a Tekusék által megvásárolt birtoktesttel, mert azt eleve közrefogta a Szalonna birtokból őt illető két birtokrész.

Engedtesék meg itt egy közbeszúrt megjegyzés. Amikor bírálok és helyesbítem GYÖRFFY GYÖRGY valamely tévesnek talált megállapítását, ezzel nem csökken a magyar középkorkutatás egyik legkimagaslóbb személyisége és hatalmas életműve iránti tiszteletem és nagyrabecsülésem. Aki középkori oklevelek ezreit dolgozta fel munkássága során, természetesen nem fordíthatott minden egyes oklevélre, minden határjárás aprólékos elemzésére több hónapnyi munkaidőt. Az tévedhet csak, az ejteth hibát, aki dolgozik. Az ő munkássága pedig szinte felmérhetetlen. A következő nemzedékek kutatóinak feladata, hogy tovább csiszolják azokat a drágaköveket, melyeket ő adott a kezünkbe. Őt csak köszönet és tisztelet illeti.

9. Megállapítások, eredmények. – Itt és most csupán utalok arra, hogy az 1249. évi adásvételi szerződésben rögzített határvonal fenti azonosításom figyelembevételével már maradéktalanul megfelel az oklevélben rögzített szomszédosági viszonyoknak is, míg GYÖRFFY korábbi azonosítási kísérlete, mint említettem, ellentmondásos volt. Így kutatásaim nemcsak felderítették egy eddig azonosíthatatlan középkori víznév valós alakját, és megfejtették annak etimológiáját, hanem egyértelművé tették egy jelentős térség középkori településföldrajzi és birtoklástörténeti, tehát történeti földrajzi viszonyait is.

Az *Yrmes potoka* víznév helyes olvasatának megfejtése lehetővé teszi, hogy választ adjunk ŠMILAUER és STANISLAV kétségeire a név etimológiája és eredete kérdésében is. Megállapíthatom, hogy az *Yrmes* > *Ürmös pataka* víznév előtagja az *üröm* növénynév valamivel való ellátottságot jelölő *-s* képzős alakja. A név és a névadás is kétségtelenül

magyar (vö. FNESz. 2: 713). Az *üröm* növénynév pedig jóval a honfoglalás előtt, föltehetőleg még a Volga-vidéki őshazánkban, a török jellegű nyelveket beszélő szomszédos népek környezetében kerülhetett be nyelvünkbe (TESz. *üröm* a.).

Az *Ürmös-patak* – e korábban tisztázatlan Árpád-kori magyar víznevünk – kérdésének megoldásával tehát újabb adattal gyarapodott a vízparti növényzetre utaló víznevünk különben is népes családja. Az *üröm* < *irem* < *yrem*, illetve a belőle képzett *yrmes* > *ürmös* szavunk oklevéllel dokumentált első előfordulását – ahogy a TESz. nevezi: abszolút első adatát – pedig az eddig ismert 1362. évinél több mint egy évszázaddal korábban, 1249-re helyesbíthetjük.

Hogy sikerüljön ezt az ősi víznevünket a feledéstől megmentenem, lektori javaslatomra a Cartographia vállalat ezt a még élő, de már kevesek által számon tartott Árpád-kori víznevet tüntette föl az Aggtelek, Jósvalfó és környékének turista térképe 1979. évi és későbbi kiadásain, a régebbieken ugyanis ez a vízfolyás névtelenül szerepelt. Azután a helyes nevet a Bódva-völgyi kismonográfiámban (DÉNES 1983: 44) és más tanulmányomban (DÉNES 1993) is megemlítettem, de ez nem keltette föl a történeti helynevekkel foglalkozó szakemberek figyelmét.

Jól esett tapasztalnom, hogy a Debreceni Egyetem kiváló nyelvészei, akik GYÖRFFYre hivatkozva évekig a hibás olvasatot idézték, megismerve 1993. évi tanulmányomat, elfogadták érvelésemet, és – akárcsak az említett *Sziros* esetében – utóbb már az általam helyesnek ítélt *Yrmes* > *Ürmös pataka* helynevet szerepeltetik kiadványukban (KMHSz. 1: 289). Minthogy azonban az általuk forrásként korrektül megjelölt tanulmányom – mint említettem – könyvtárakban nem hozzáférhető, joggal elvárhatják a névtanos szakemberek, hogy beszámoljak arról, milyen alapon, milyen kutatások nyomán jutottam arra a következtetésre, hogy az 1249. évi szalonnai oklevélben szereplő és eddig azonosíthatatlannak tekintett víznév helyes olvasata *Yrmes potoka*, mai nyelven *Ürmös pataka*, és mire alapítom e víznév terepi azonosítását.

Ez készített arra, hogy a pataknév helyes olvasatának megállapításáról, a név eredetéről és a vízfolyás terepi azonosításáról a Névtani Értesítőben részletesen beszámoljak.

Hivatkozott irodalom

- Anonymus = Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1975.
 BÁTKY ZSIGMOND 1927. Örmény, Örményes. *Magyar Nyelv* 23: 215–19.
 BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–63.
 DÉNES GYÖRGY 1973. Szalonna, főúri szálláshely és kerek temploma. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 12: 65–86.
 DÉNES GYÖRGY 1974. Szalonna: a forrás és a település. *Élet és Tudomány* 29: 702–7.
 DÉNES GYÖRGY 1983. *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. Borsodi Kismonográfiák 16. Miskolc.
 DÉNES GYÖRGY 1993. *Az Aggteleki Nemzeti Park területének Árpád-kori történeti földrajza. 2. Borsodi rész*. Kézirat. KvVM. és ANP. Adattár.
 DÉNES GYÖRGY 2012. A bolgárok hódításai és telepítései a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt. In: TÓTH ARNOLD szerk., *Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc. 52–64.
 ETH. = Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése. 1–11. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY et al. Budapest, 2001–2010.

- FÖLDI ERVIN szerk. 1980. *Magyarország földrajzinév-tára. 2. Borsod-Abaúj-Zemplén megye*. Budapest. Hnt. = *A Magyar Népköztársaság Helységnévtára 1973*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN szerk. 1997. *Helytörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. Debrecen.
- HO. = *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius*. 6–8. Kiadóják: IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- ILA BÁLINT 1944–1976. *Gömör megye*. 1–4. Budapest.
- KISGYÖRGY ZOLTÁN 1973. *Erdővidék*. Sepsiszentgyörgy.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Az Esztergomi Káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei. *Századok* 73: 167–87.
- MILLEKER BÓDOG 1915. *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár.
- ORBÁN BALÁZS 1868–1873. *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. 1–6. Pest.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. 1–2. Budapest.
- PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei*. 1–2. Pécs.
- PESTY FRIGYES 1864–1865. évi helynévgyűjteménye. OSZK Kézirattár.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2006. Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2. Debrecen. 87–105.
- POSGAY ILDIKÓ 1973. Az *Irmes* családnév. *Magyar Nyelv* 69: 352–4.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk.: BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Budapest, 1984.
- ŠMILAUER, VLADIMIR 1932. *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- STANISLAV, JÁN 1948. *Slovenský juh v stredoveku*. 1–2. Turčianski Sv. Martin.
- SZEREMLEI SÁMUEL 1900–1913. *Hód-Mező-Vásárhely története*. 1–5. Budapest–Hódmezővásárhely.
- TAGÁNYI KÁROLY – DR. RÉTHY LÁSZLÓ szerk. 1900–1901. *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. 1–5. Dész.
- TtLex. = *Természettudományi Lexikon* 1–7. Szerk.: ERDEY-GRÚZ TIBOR. Budapest, 1964–1976.

DÉNES GYÖRGY

GYÖRGY DÉNES, The 1249 inspection of the landmarks of the estate named Szalonna and the misread *Yrmeg*, correctly *Yrmes potoka* ('a stream where once grew Artemisia')

From the 9th to the 13th centuries, the large estate known as Szalonna, situated on both sides of the river Bódva in northern Hungary, was jointly owned by three or four families descended from the first Hungarian settlers. In 1249, as a result of the Mongol invasion of 1241–1242, most owners on this piece of land, with the exception of Bailiff Miklós, decided to sell the estate. The sales contract defined all landmarks bordering the territory sold, including a stream on the eastern border. The hardly legible Latin charter was published in 1876; this edition gives the name of the relevant stream as *Yrmeg*, an obscure name of unknown origin. The author has checked the original manuscript and found that the correct spelling of the name is *Yrmes*; and that the name goes back to the Hungarian word *üröm* ('Artemisia'), and identifies the characteristic plant that once grew on the stream's banks. The denotatum of the name, however, has long remained unknown. Luckily, a present inhabitant of the village of Szalonna was able to recall which stream

had been called *Ürmös-patak* by his grandfather. The author then carried out fieldwork and identified the stream successfully. Based on his experiences, the author clarifies the mid-13th-century possession history of the area, claiming that Bailiff Miklós must have kept scattered parts of the original estate: his wooded property lay on the western bank of the river Bódva, while his ploughed fields were situated east of the sold territory but inside the borders of the estate Szalonna.